

**ОСОБЛИВОСТІ САМОКОНТРОЛЮ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
З НИЗЬКИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ДОСЯГНЕННЯМИ**

Ольга Сидоренко
Київ

У статті висвітлено наукові дослідження вивчення феномену самоконтролю. Розглянуто самоконтроль як риса особистості, акт розумової діяльності, компонент навчальної діяльності, засіб саморегуляції діяльності і поведінки, усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів. Визначено зміст поняття самоконтролю та його зв'язок із саморегуляцією та адекватною самооцінкою. Зазначено, що еталонами, на основі яких здійснюється самоконтроль поведінки, є: певні правила, моральні норми, словесні вимоги. Важливе значення для здійснення самоконтролю поведінки має використання зовнішніх засобів фіксації дій і вчинків.

Доведено, що у молодшому шкільному віці на основі моральних норм відбувається активне становлення регуляції дитиною власної поведінки. Виявлено, що у значній кількості учнів початкових класів з низькими навчальними досягненнями в учінні самоконтроль у поведінці не розвивається. Представлено шляхи формування самоконтролю: чітке формулювання правил поведінки, установка на самоконтроль, наявність засобів наочної фіксації вчинків.

Ключові слова: молодший шкільний вік, низькі навчальні досягнення в учінні, самоконтроль, саморегуляція, самооцінка.

Постановка проблеми. Практика навчання та виховання підростаючого покоління свідчить про те, що вже у перші роки навчання в школі дитина повинна вміти самостійно контролювати власну поведінку. Особливо значущим для вивчення поведінки індивіда є молодший шкільний вік, закінчення якого вирізняється появою психічних новоутворень, що найбільше пов'язані з поведінкою, зокрема довільності, самоконтролю та внутрішнього плану дій. Процеси формування самоконтролю є невід'ємною складовою психічного розвитку особистості. Завдяки їм людина має змогу планувати і керувати своєю діяльністю та поведінкою, спонукати себе до морального і духовного саморозвитку, реалізувати свій внутрішній потенціал. Самоконтроль тісно пов'язаний з уявленнями особистості про себе, бажанням самоствердитись, що набуває значущості саме у молодших школярів й потребує підтримки з боку дорослих. Тому одним з головних завдань є формування і розвиток самоконтролю у молодших школярів з низькими навчальними досягненнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самоконтроль як одна з вищих форм саморегуляції виступає обов'язковим елементом учіння й забезпечує взаємозв'язок результатів учіння з його цілями, впливаючи на активність учня в навчальному процесі, свідомість його дій, досягнення позитивних навчальних результатів і вимагає цілеспрямованого поступового формування, починаючи з молодшого шкільного віку (П. Гальперін, С. Кабільницька, К. Мальцева, А. Никуліна, В. Оконь, В. Оніщук, О. Савченко, Г. Собієва). Проблеми вивчення феномену самоконтролю присвячено багато наукових праць: Б. Ананьєва, В. Бехтерева, П. Гальперіна, Л. Ітельсона, О. Конопкіна, А. Линда, Г. Нікіфорова, Е. Торндайка, Я. Цурковського, В. Чебишева та ін.). Співвідношення саморегуляції та самоконтролю представлено у роботах Н. Абрамова, П. Анохіна, В. Бояринцева, Ф. Канфера, Н. Лейтеса, Ф. Логена, Б. Ломова та ін.; самоконтроль як риса особистості і його зв'язок з волею – у роботах К. Абульханової-Славської, М. Боришевського, Б. Скіннера, Дж. Сьоллі, С. Шапкіна та ін.; роль самоконтролю у навчальній діяльності – у роботах М. Гриньова, В. Давидова, Д. Ельконіна, А. Маркової, А. Сердюка, Н. Талізінної та ін.; формування навичок самоконтролю на матеріалі різних навчальних предметів – у роботах Т. Гавакової, Л. Деркач, П. Ерднієва, Ю. Суркова та ін.; особливості формування самоконтролю у різному віці – у роботах Т. Гавакової, Т. Доронова, О. Любчук, О. Мамонової, Г. Нікіфорова, У. Ульянової та ін.).

У психології самоконтроль визначають як «самість», одну з властивостей особистості (М. Боришевський, О. Конопкін, А. Липкіна, Ю. Миславський, В. Моросанова, С. Рубінштейн); компонент самосвідомості, здатність людини до самоаналізу, особистісних рис та якостей, уміння враховувати їх у конкретних ситуаціях і, таким

чином, контролювати свою діяльність (О. Скрипченко); складову саморегуляції поведінки, спілкування (М. Боришевський, Н. Гнедова, Л. Долинська); форма діяльності, що виявляється в перевірці поставленого завдання, в критичній оцінці процесу роботи, у виправленні її недоліків (В. Страхів).

Формування самоконтролю відбувається у діяльності – практично-предметній, ігровій, навчальній (В. Асєєв, М. Безруких, Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Лурія); самоконтроль має тісний зв'язок з почуттями і думками (Дж. Сьоллі); дає учневі змогу, змінюючи операційний склад навчальних дій, виявляти їх зв'язок з тими чи іншими особливостями умов навчальної задачі та якостями здобутого результату (В. Давидов). В узагальненому варіанті в психології самоконтроль розуміють, як «усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів». У педагогіці самоконтроль є головною ланкою навчального процесу, яка сприяє підвищенню активності тих, хто навчається (С. Архангельський, Ю. Бабанський).

Водночас, у психологічній та педагогічній науках відсутнє єдине загальноприйняте визначення поняття «самоконтроль». Учені по різному трактують це поняття: риса особистості, акт розумової діяльності, компонент навчальної діяльності, засіб саморегуляції діяльності і поведінки. Усі вони відображають окремі сторони такого складного явища, як самоконтроль. Але нічого не зазначено про вплив самоконтролю на формування довільної поведінки молодших школярів з метою підняття рівня навчальних досягнень в учінні.

Тому, *метою статті* є теоретичне вивчення проблеми самоконтролю як компонента довільної поведінки, експериментальне дослідження особливостей самоконтролю у молодших школярів з низькими навчальними досягненнями в учінні та розробка шляхів формування навичок самоконтролю поведінки.

Виклад основного матеріалу. Переважно більшість учителів правильно оцінюють значення самоконтролю в процесі навчання учнів. Так, вже на перших уроках учнів заохочують до самостійної перевірки виконання навчальних завдань: чи правильно написали вони елементи букв, переніс слова, розв'язали приклади тощо. Цього, на жаль, не можна сказати про поведінку. Оволодіти правилами поведінки діти також не можуть успішно, якщо в них не виробити здатності самостійно аналізувати свої дії, вчинки, співвідносити їх з вимогами колективу, запобігати можливим помилкам та виправляти допущені, тобто якщо не виховувати в них звички до самоконтролю. Отже, для подолання небажаних проявів у поведінці молодших школярів необхідно формувати навички самоконтролю поведінки, що в подальшому сприятиме підняттю рівня навчальних досягнень в учінні. Самоконтроль є невід'ємним компонентом будь-якої свідомої діяльності людини (ігрової, навчальної, виробничої). Еталонами, на основі яких здійснюється самоконтроль поведінки, є: певні правила, моральні норми, словесні вимоги тощо. Самоконтроль як важливий засіб зростання поступового самовдосконалення поведінки та діяльності людини успішно формується за наявності в неї адекватної самооцінки. Правильно оцінюючи власні можливості, позитивні риси і недоліки, людина здатна належно реагувати на впливи людей, які її оточують, і самостійно, або за допомогою інших планувати власну поведінку й діяльність таким чином, щоб позбавлятися вад і виховувати в собі позитивні якості [4]. У зв'язку з цим важливе значення для здійснення самоконтролю поведінки має використання зовнішніх засобів фіксації дій і вчинків.

Психологи стверджують, що початок шкільного навчання пов'язаний з новою соціальною ситуацією розвитку дитини, яка характеризується передусім тим, що з боку суспільства на неї не лише покладаються важливі обов'язки, а й оцінюється їх виконання. Результати виконання дитиною цих обов'язків визначають усю систему взаємин між нею та іншими людьми. Так, Д. Ельконін (1989) вважає, що, виконуючи суспільно значущу діяльність, молодший школяр займає новий статус у системах «учень – вчитель» і «дитина – ровесник». Цей статус впливає також на характер сімейних і позашкільних стосунків учня та виступає важливим чинником становлення його самооцінки й самоставлення [22].

Вчені (І. Дубровіна, В. Крутецький, І. Кулагіна, Г. Люблінська, С. Максименко, В. Мухіна, Л. Обухова та ін.) підкреслюють, що завдяки стосункам з учителем розвивається важлива система відносин «дитина–суспільство», підіймаючи молодшого школяра до рівня суспільних вимог. З боку суспільства вчителю відведено провідну роль у формуванні згаданої вище системи, оскільки «...вчитель, ...висуваючи вимоги до дитини та оцінюючи її поведінку, тим самим створює умови для соціалізації

дитини» (Muhyna 2002, p. 225) [14].

На початку навчання в школі оволодіння самоконтролем виступає для дітей як самостійна форма діяльності, і тільки поступово, завдяки багаторазовим і постійним вправам у її здійсненні, самоконтроль перетворюється в необхідний елемент навчальної діяльності, включений у процес її виконання. На третьому році навчання в школярів починає усе помітніше проявлятися тенденція не тільки вдаватися до самоконтролю результатів навчальної діяльності, але й перевіряти свої дії в самому процесі її виконання.

Самоконтроль пов'язаний із саморегуляцією як здатністю людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення власних психічних станів і поведінки та адекватною самооцінкою і є основним складовим компонентом довільної поведінки.

Спираючись на думку І. Бежа, П. Блонського, Л. Виготського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, С. Шацького, можна сказати, що довільна поведінка завжди є усвідомленою, ініціативною, і надситуативною. Якщо дитина постійно реалізує довільну поведінку, то у неї сформовані важливі якості особистості: витримка, внутрішня організованість, відповідальність, готовність і здатність діяти згідно власним принципам (самодисципліна), установкам (закони, норми, правила поведінки).

В молодшому шкільному віці на основі моральних норм відбувається активне становлення регуляції дитиною власної поведінки. Науковці І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, І. Кулагіна, Г. Ліпкіна, О. Скрипченко, О. Ставицький, І. Чеснокова, С. Якобсон пов'язують регуляцію поведінки особистості в молодшому шкільному віці з її моральним розвитком. Так, Г. Ліпкіна слушно зазначає, що моральне «Я» особистості здійснює регулювання її вчинків, за допомогою яких виявляються ставлення дитини до діяльності, до інших людей та до самої себе, тобто особливості її поведінки.

На думку І. Кулагіної (1998), активний розвиток регуляції учнем власної поведінки відбувається завдяки засвоєнню ним моральних норм. Основним чинником розвитку саморегуляції виступає надситуативний орієнтир здійснення вчинку згідно з прийнятими в суспільстві нормами і правилами. Психолог акцентує увагу на тому, що моральний розвиток дитини значною мірою зумовлений її рівнем інтелекту. Зокрема, участь учня в навчальному процесі, під час якого увага школяра спрямована не лише на отримання нових знань, а й на процес пізнання, спочатку сприяє розвитку системи довільної регуляції власними зовнішніми та внутрішніми діями, а згодом – розвитку самоконтролю [10].

Результати вивчення специфіки моральної саморегуляції учня початкових класів як етапу розвитку моральної саморегуляції особистості представлено в дослідженні О. Безверного (2001). Автором доведено, що провідним психологічним механізмом морального розвитку дитини молодшого шкільного віку виступає рефлексія. За допомогою цього механізму відбувається свідоме узгодження поведінки учня з його «Я-образом», що призводить до зростання адекватності власного «Я» та спрямування поведінки на «Я-ідеальне» завдяки довільності. Дослідник підкреслює, що рефлексія зумовлює розвиток соціальних схем дій в молодшого школяра [2].

На думку Л. Співак (1999), рівень розвитку саморегуляції моральної поведінки значною мірою залежить від сформованості прогнозування цієї поведінки. Ефективність прогнозування молодшими школярами моральної поведінки суттєво залежить від взаємин між суб'єктом та об'єктом прогнозування. З віком в учнів початкової школи зростає точність прогнозування поведінки своїх друзів і знижується прогнозування поведінки ровесників. Вказані особливості прогнозування зумовлено тим, що з друзями молодший школяр спілкується частіше, результатом чого є глибші знання їх особистості та поведінки. Неточність прогнозування поведінки однокласників пов'язана із соціальними чинниками: учні даного вікового періоду схильні переоцінювати поведінку однолітків, що мають високий статус у класі, та недооцінювати поведінку ровесників, щодо яких у колективі створилися негативні установки [19].

Молодші школярі вже мають усі психофізіологічні передумови для розвитку довільної поведінки на засадах моральних вимог, а також для розвитку самостійності, контролю над своїми діями та здатності стримувати імпульсивні вчинки, виявляти самостійність, контролювати власні дії.

І. Чеснокова (1977) стверджує, що специфіка учбової діяльності в молодшому шкільному віці значною мірою сприяє розвитку вміння аналізувати та оцінювати свої дії, що згодом призводить до появи в дитини механізму рефлексії та елементів самоконтролю як вищої форми саморегулювання [21]. Науковці (А. Арет, К. Мальцева та ін.) зазначають,

що складна дія самоконтролю, формування якого зумовлено передусім участю молодшого школяра у навчальному процесі, згодом поширюється і на його поведінку.

Вивченню психологічних умов формування самоконтролю в поведінці в учнів початкових класів присвячено дослідження М. Боришевського (1980). Самоконтроль у поведінці розглядається вченим як спеціальна дія. Він звертає особливу увагу на те, що у процесі засвоєння правил шкільної поведінки значна кількість школярів не мають потреби в довільному самоконтролі, який виявляється переважно під впливом учителя. Відсутність даної потреби в учнів зумовлено такими чинниками: 1) несформованість навичок самоконтролю; 2) відсутність внутрішніх спонук до постійного контролю над власними діями та вчинками [4].

На необхідність спонукання школяра до здійснення самоконтролю з боку значущих дорослих (учителя та батьків) також вказують Г. Собієва і К. Мальцева. Вчені вважають, що недостатньо лише знати еталон, потрібно вміти ним користуватися, тобто контролювати себе. У результаті дослідження самоконтролю в учнів початкових класів, вони з'ясували, що обов'язковими умовами його здійснення є: 1) наявність в дітей певних знань і вмінь їх використовувати; 2) представлення школярам конкретного зразка. Зразок, який використовується під час формування самоконтролю, може змінюватися. У зв'язку з цим А. Арет (1961) слушно зауважує, що спочатку самоконтроль формується за допомогою конкретного зразка, а згодом – за допомогою узагальненого уявлення дитини про такі зразки [1].

Доречно зазначити, що до низьких навчальних досягнень в початкових класах призводить несформований механізм самоконтролю. Н. Репкіна звертає особливу увагу на те, що у процесі навчання в початковій школі дитина пристосовується до його умов, розв'язуючи стандартні завдання за допомогою шаблонних способів, що передбачає автоматичне виокремлення засвоєних цілей дії. Описана специфіка навчання призводить до того, що в деяких учнів не розвивається самоконтроль. Ці школярі можуть контролювати власну діяльність лише згідно з вказівками вчителів чи батьків. Свідченням несформованого механізму самоконтролю в учбовій діяльності є помилки, які залишаються в учнівських роботах після виконання школярами дій контролю.

П. Гальперін і С. Кабільницька виокремлюють такий чинник недоліків у самоконтролі учіння як відсутність чи недостатня кількість навчальних завдань, які потребують від школярів здійснення контролюючих дій. У зв'язку з цим для розвитку самоконтролю потрібно не лише збільшувати кількість таких навчальних завдань, але й формувати в учнів уміння звертати увагу на окремі деталі у змісті навчальної задачі.

Особливості зв'язку між самоконтролем в учбовій діяльності та поведінці молодших школярів з низькою результативністю в учінні експериментально виявлено Л. Співак. Так, учні, неуспішність яких зумовлено відсутністю чи низьким рівнем самоконтролю характеризуються нездатністю або ж низьким рівнем контролю за своєю поведінкою. Поведінкова реакція цих дітей зазвичай зумовлюється ситуацією та їх особистісними якостями – гіперактивністю, інфантильністю та агресивністю.

Автор зазначає, що самоконтроль у молодших школярів, займаючи спочатку незначне місце, поступово перетворюється на засіб попередження помилок та кращого засвоєння навчального матеріалу, ефективність якого залежить від характеру мотивації. В навчальній діяльності для учнів початкової школи оволодіння самоконтролем, на початковій стадії розвитку, виступає самостійною формою діяльності, яка є зовнішньою щодо основного завдання. Згодом завдяки регулярному виконанню завдань, що вимагають використання самоконтролю, цей складний механізм зворотнього зв'язку перетворюється у необхідний елемент навчальної діяльності, що постійно включений в її виконання.

Для виявлення особливостей самоконтролю в учнів молодшого шкільного віку з низькими навчальними досягненнями нами використовувались такі методики: методика «Вибір» (І. Бех), дитячий апперцептивний тест (Children's Apperception Test – CAT-N) Л. і С. Беллак. У дослідженні взяли участь молодші школярі з низькими навчальними досягненнями в учінні у кількості 65 осіб. Базою дослідження була загальноосвітня школа І-ІІІ ступеню № 304 м. Києва.

Молодшому школяреві не властива єдність між знанням моральних норм і відповідною поведінкою. Причина такого явища та, що моральні знання у дітей засвоєні формально, без їх емоційного відображення, без достатнього вміння використати в конкретній ситуації. Це пояснюється віковою особливістю дитини, ще тільки вчиться

орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, зіставляти власні уявлення з реальними вчинками і конкретною поведінкою.

Ставлення учнів молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні до моральних норм вивчалися за допомогою методики «Вибір» (Beh 1993) [3]. Метою проведення методики було з'ясування ставлення молодших школярів до суспільно визнаних норм, пов'язаних з моральними якостями: 1) відповідальність, 2) колективістська спрямованість, 3) самокритичність, 4) сумлінність, 5) принциповість, 6) чуйність. Учням пропонувалося прочитати наведені ситуації та обрати один із варіантів відповіді, який буде тотожним власному вчинку.

Нами було отримані такі результати: 38 % дітей мають активне, стійке ставлення до правил моралі, проявляють відповідальність, самокритичність; у 42 % учнів ставлення хоч і активне, але недостатньо стійке. Проявляється у колективній спрямованості, принциповості. Наприклад: «розбирається, чому виник конфлікт і намагається його вирішити»; у 13,8 % досліджуваних ставлення до моральних норм пасивне і недостатньо стійке. Такі учні «відмовляються виконувати прохання, доручення вчителя», або «намагаються перекласти виконання завдання на іншого»; 6,2 % школярів мають негативне стійке ставлення до моральних норм, оскільки моральні норми не є для цих досліджуваних певною цінністю. У більшості досліджуваних відповіді свідчать про «не доведення своєї роботи до кінця», або «відмовляються її виконувати», а якщо зробив шкоду, не замислюється, навіщо він так вчинив, учні надавали відповіді: «не навмисне», або «хотів насмішити інших».

Отже, можна зазначити, що такі відповіді дітей свідчать про відсутність потреби у виявленні самоконтролю в поведінці.

Особливості поведінки молодших школярів з низькою результативністю в учінні у моральних ситуаціях, що мають місце у школі, вивчалися за допомогою Дитячого апперцептивного тесту (Children's Apperception Test – CAT-H) Л. і С. Беллак. Тематична проекція є одним з видів інтерпретаційної проекції – методу, в якому досліджуваний інтерпретує внутрішній стан іншої людини, що представлений у стимульному матеріалі (Bodaleva, Stolyna 1987) [16].

До тесту САТ-Н було підібрано такий матеріал, що відповідає меті нашого дослідження: сюжетні картинки, на яких схематично було зображено ситуації «У класі», «Після уроків», «В їдальні», «Розбите вікно», «Сходинки». Метою проведення тесту виступило виявлення особливостей поведінки, оцінювання учнями початкових класів поведінки ровесників і самооцінки власної поведінки у різноманітних моральних ситуаціях. Опишемо хід проведення методики. Дослідження проводилося в індивідуальній формі у вигляді гри. Після встановлення контакту з досліджуваним, йому почергово пропонувалося розглянути п'ять картинок із згаданими вище ситуаціями. До кожної картинки було складено запитання, які по черзі задавалися досліджуваному експериментатором. Відповіді школярів, які фіксувалися у протоколах, сприяли виявленню особливостей оцінювання ними як власної поведінки, так і поведінки ровесників. Для оцінювання отриманих результатів використовувалися такі критерії: рівень знань і усвідомлення дитиною правил поведінки та наслідків їх недотримання, рівень адекватності оцінки поведінки ровесників і самооцінки власної поведінки. Представимо отримані результати.

Відповідаючи на запитання до малюнку «У класі», майже половина молодших школярів з низькою результативністю в учінні (46,15 %) зазначили, що вони завжди готуються до уроків, не дають нікому списувати, оскільки у них можуть бути помилки чи тому, що за списування вчитель буде сварити. Ці учні відносили себе до дисциплінованих і старанних школярів. Однак, зважаючи на їх низьку результативність в учінні та отримані експериментальні результати, що охарактеризовані вище, можна зробити висновок про те, що у таких досліджуваних сформовані нереальні уявлення про себе як школяра.

Значно менша кількість учнів початкових класів (17,31 %) вказали на те, що вони можуть викрикувати з місця, не слухати вчителя, заважати іншим, тобто не дотримуються правил поведінки на уроці, що свідчить про їх недисциплінованість. Прояви недисциплінованості та агресивності є характерними для 11,54 % досліджуваних. Майже п'ята частина школярів (19,52 %) ідентифікували себе з учнем, який плаче на уроці, що вказувало на високий рівень шкільної тривожності. Такі діти зазначали, що вони переживають страх у зв'язку з тим, що не зможуть відповісти правильно на запитання

вчителя, отримують погану оцінку і т. ін.

Становлять інтерес відповіді досліджуваних на запитання «Розкажи, будь ласка, що ти робиш після закінчення уроків?» до малюнка «Після занять». Більшість школярів (71,15 %) зазначили таке: «одразу після закінчення уроків йду додому»; «йду додому, виконую домашнє завдання, а потім виходжу на прогулянку; або «якщо додому не йду, то залишаюся у класі і виконую домашнє завдання». Ці відповіді дітей і результати бесіди з їх батьками вказують на дотримання школярами правил поведінки, які встановлено і контролюються дорослими, зокрема батьками. На противагу до описаного вище майже третина учнів 28,85 % розповіли про те, що після закінчення уроків вони не йдуть одразу додому, а граються з друзями надворі.

У результаті проведеного аналізу відповідей учнів до малюнка «В їдальні» з'ясувалося, що майже половина з них (51,92 %) дотримуються правил поведінки по дорозі в їдальню та в їдальні. Ці досліджувані розповіли про те, що вони слухають вчителя, спокійно себе поводять, поступаються місцем і не штовхають один одного. Тобто, за умов контролю з боку вчителя такі молодші школярі дотримуються певних правил поведінки. Інша половина досліджуваних (48,08 %) вказали на те, що вони не слухають вчителя, довго збираються, шумлять, бігають по класному кабінету й т. ін. На особливу увагу заслуговує майже половина таких дітей (21,15 %), які відзначили, що вони намагаються першими добігти до їдальні, змагаються з іншими щодо того, хто перший добіжить до їдальні й т. ін.

Проведений аналіз відповідей школярів на запитання до малюнка «Розбите вікно» засвідчив, що більшість дітей (57,69 %) усвідомлюють наслідки такої поведінки і негативно оцінюють тих ровесників, які здатні до цієї поведінки. 15,38 % досліджуваних розповіли про те, що вони так себе поводять, не бажаючи водночас відповідати за власні вчинки. Для прикладу, «Я втечу з того місця, де було розбите вікно». На нашу думку, ці школярі можуть бути схильними й до протиправної поведінки, на що доречно звернути увагу вчителів та їх батьків. 9,62 % дітей зазначили, що вони так себе поводять, не усвідомлюючи наслідків своєї поведінки.

Відповідаючи на запитання до малюнка «Сходинки», значна кількість молодших школярів (80,77 %) зазначили, що вони негативно оцінюють такі вчинки, оскільки їх наслідки можуть бути дуже поганими: «це небезпечно, оскільки може бути травма», «катаючись на перилах, можна розбити голову» і т. ін. Отже, більшість досліджуваних усвідомлюють негативні наслідки такої поведінки. Водночас лише один учень розповів про те, що він катається на перилах.

Отже, результати тесту САТ-Н засвідчили про те, що значна кількість учнів початкових класів з низькою результативністю в учіння дотримуються правил поведінки за умов присутності дорослих, тоді як решта досліджуваних не дотримуються таких правил за будь-яких умов. Таким чином, можна зробити висновок про те, що в значній кількості учнів початкових класів з низькою результативністю в учінні самоконтроль у поведінці не розвивається. Водночас, можна відзначити, що до кінця молодшого шкільного віку здатність до самоконтролю та довільної саморегуляції поведінки переходить на новий рівень, що характеризується здатністю дитини самостійно управляти власною поведінкою та діями, а також процесами мислення, пам'яті та уваги.

Згідно досліджень А. Арета, М. Боришевського, К. Мальцевої, Г. Собієвої та Л. Співак, специфіка формування самоконтролю в дітей молодшого шкільного віку полягає в тому, що контроль за правильністю власних дій передбачає оволодіння спеціальними способами здійснення самоконтролю. До умов здійснення самоконтролю належать: 1) наявність в школярів певного запасу знань та вмінь ним користуватись; 2) представлення учням зразку (еталону). В процесі формування самоконтролю зазнає змін характер зразку, який при цьому використовується. Процес формування самоконтролю проходить три етапи. Спочатку дія самоконтролю відбувається за конкретним зразком, потім – на основі узагальненого, уявлення зразків. Третьою умовою здійснення самоконтролю є спонукання до його виконання. За цим постійно повинні стежити вчителі та батьки учнів. Недостатньо лише знати еталон, потрібно вміти ним користуватися, тобто контролювати себе.

З метою формування в дітей потреби в довільному самоконтролі вчителю необхідно дотримуватися таких умов: 1) чітке формулювання правил поведінки; 2) установка на самоконтроль; 3) наявність засобів наочної фіксації вчинків (Boryshevskij 1980) [4].

З метою підвищення рівня усвідомлення молодшими школярами власної поведінки

у навчальному процесі вчителю доцільно застосовувати наступні умови: 1) ознайомити учнів з еталонами оцінювання результатів їх учіння; 2) формувати в школярів «спільні» еталони оцінювання, що можуть систематично використовуватися на багатьох уроках; 3) організовувати перевірку знань школярів за системою взаємних оцінок.

Для успішного формування самоконтролю необхідно дотримуватись в системі проведення уроків таких умов: з метою попередження можливих помилок ускладнювати завдання в певній послідовності: копіювання, використання зразка у тих же умовах, у змінених, у нових; домагатися від учнів чіткого розуміння мети роботи і об'єкта перевірки; у виконанні тренувальних вправ передбачити спеціальні перешкоди, що попереджають зниження гостроти уваги, утворення штампа дій.

Згідно наших результатів дослідження на уроках української мови для формування самоконтролю вчителі можуть використовувати такі прийоми як: «хвилинка краснопису», (повторне написання тієї ж літери), і «самоконтроль згідно з оголошеними критеріями». Охарактеризуємо ці прийоми. У прийомі «хвилинка краснопису» написання якої-небудь літери супроводжується коментуванням згідно з відповідним правилом. Спочатку вчитель надає можливість прокоментувати написання цієї літери учням з високою та достатньою результативністю в учінні, а згодом — школярам з низькою результативністю в учінні.

Подамо декілька прикладів застосування прийому «самоконтроль згідно з оголошеними критеріями». Так, на уроках української мови після написання словникового диктанту вчитель дає учням завдання перевірити та оцінити його самостійно. На уроках математики після самостійного розв'язання завдання кожен школяр отримує картку із записом повного розв'язання навчального завдання. Здійснюючи самоперевірку за вказівкою вчителя, учень порівнює власне розв'язання зі зразком на картці. Якщо його розв'язання не співпадає із розв'язанням на зразку, то учневі пропонується ще раз прочитати умову завдання, обміркувати її та відшукати власні помилки.

Грунтуючись на проведенні теоретичного аналізу, можна зробити *висновки*, що самоконтроль – це усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів. Самоконтроль розглядається як риса особистості, акт розумової діяльності, компонент навчальної діяльності, засіб саморегуляції діяльності і поведінки. Вченими визначені такі шляхи формування самоконтролю у поведінці: чітко формувати правила поведінки і задавати учням установку на самоконтроль, забезпечувати дітей засобами наочної фіксації результатів актів поведінки, які контролюються ними та підключати тих, хто навчається, до самоконтролю.

Література:

1. Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе : Изд-во Кирг. гос. ун-та, 1961. – 124 с.
2. Безверхий О. С. Развитие моральной саморегуляции у младшему школьному віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. С. Безверхий. – Вінниця, 2001. – 19 с.
3. Бех І. Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання / І. Д. Бех // Рідна школа. – 1993. – № 5. – С. 29-32.
4. Боришевський М. Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / М. Й. Боришевський. – К. : Радянська школа, 1980. – 143 с.
5. Венгер А. Л. Психологическое обследование младших школьников / А. Л. Венгер, Г. А. Цукерман. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 160 с.
6. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский / Под ред. А. М. Матюшкина. – В 6-ти томах. – М : Педагогика, 1983. – Т. 3 : Проблемы развития психики. – 367 с.
7. Гальперин П. Я. Экспериментальное формирование внимания / П. Я. Гальперин, С. Л. Кабыльницкая. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 94 с.
8. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / За ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
9. Крутецкий В. А. Психологические особенности младшего школьника / В. А. Крутецкий // Хрестоматия по возрастной психологии : Учебное пособие для ВУЗов / Сост. Л. М. Семенюк; ред. Д. И. Фельдштейн. – М. : Международная академия, 1994. – С. 209-210.

10. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) / И. Ю. Кулагина. – 4-е изд. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
11. Люблинская А. А. Учителю о психологии младшего школьника. Пособие для учителя / А. А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
12. Максименко С. Д. Изучение психики школьника в процессе обучения / С. Д. Максименко. – К. : Знание, 1981. – 48 с.
13. Мальцева К. П. Самоконтроль в учебной работе школьников / К. П. Мальцева // Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников / Под ред. Д. Б. Эльконина и В. В. Давыдова. – М. : АПН РСФСР, 1962. – С. 135-223.
14. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 456 с.
15. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 360 с.
16. Общая психодиагностика / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
17. Практическая психология образования / Под ред. И. В. Дубровиной. – 4-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2004. – 592 с.
18. Собиева Г. А. Формирование навыков самоконтроля у учащихся начальных классов на уроках русского языка / Г. А. Собиева // Вопросы психологии. – 1964. – № 2. – С. 49-56.
19. Співак Л. М. Формування «Я-концепції» молодших школярів з труднощами у навчанні : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. М. Співак. – К., 1999. – 204 с.
20. Телегина Э. Д. Виды учебных действий и их роль в развитии творческого мышления младших школьников / Э. Д. Телегина, В. В. Гагай // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 47-53.
21. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 44 с.
22. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.

References:

1. Aret A. Ya. Ocherki po teorii samovospitaniya / A. Ya. Aret. – Frunze : Izd-vo Kirg. gos. un-ta, 1961. – 124 s.
2. Bezverxyj O. S. Rozvytok moralnoyi samoregulyaciyi u molodshomu shkilnomu vici : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psyhol. nauk : specz. 19.00.07 «pedagogichna ta vikova psyhologiya» / O. S. Bezverxyj. – Vinnyca, 2001. – 19 s.
3. Bex I. D. Dovolna povedinka shkolnyariv yak meta vyhovannya / I. D. Bex // Ridna shkola. – 1993. – # 5. – S. 29-32.
4. Boryshevskiy M. J. Vyhovannya samokontrolyu v povedinci uchniv pochatkovykh klasiv / M. J. Boryshevskiy. – K. : Radyanska shkola, 1980. – 143 s.
5. Venger A. L. Psihologicheskoe obsledovanie mladshih shkolnikov / A. L. Venger, G. A. Tsukerman. – M. : Izd-vo VLADOS-PRESS, 2001. – 160 s.
6. Vyigotskiy L. S. Sobranie sochineniy / L. S. Vyigotskiy / Pod red. A. M. Matyushkina. – V 6-ti tomah. – M. : Pedagogika, 1983. – T. 3 : Problemyi razvitiya psihiki. – 367 s.
7. Galperin P. Ya. Eksperimentalnoe formirovanie vnimaniya / P. Ya. Galperin, S. L. Kabylnitskaya. – M. : Izd-vo MGU, 1974. – 94 s.
8. Kostyuk G. S. Navchalno-vykhovnyj proces i psyhichnyj rozvytok osobystosti / G. S. Kostyuk / Za red. L. M. Prokoliyenko. – K. : Radyanska shkola, 1989. – 608 s.
9. Krutetskiy V. A. Psihologicheskie osobennosti mladshogo shkolnika / V. A. Krutetskiy // Hrestomatiya po vozrastnoy psihologii : Uchebnoe posobie dlya VUZov / Sost. L. M. Semenyuk ; red. D. I. Feldshteyn. – M. : Mezhdunarodnaya akademiya, 1994. – S. 209-210.
10. Kulagina I. Yu. Vozrastnaya psihologiya (Razvitie rebenka ot rozhdeniya do 17 let) / I. Yu. Kulagina. – 4-е изд. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
11. Lyublinskaya A. A. Uchitelyu o psihologii mladshogo shkolnika. Posobie dlya uchitelya / A. A. Lyublinskaya. – M. : Prosveschenie, 1977. – 224 s.
12. Maksimenko S. D. Izuchenie psihiki shkolnika v protsesse obucheniya / S. D. Maksimenko. – K. : Znanie, 1981. – 48 s.

13. Maltseva K. P. Samokontrol v uchebnoy rabote shkolnikov / K. P. Maltseva // Voprosy psihologii uchebnoy deyatel'nosti mladshih shkolnikov / Pod red. D. B. Elkonina i V. V. Davyidova. – M. : APN RSFSR, 1962. – S. 135-223.
14. Muhina V. S. Vozrastnaya psihologiya : fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo / V. S. Muhina. – 7-e izd., stereotip. – M. : Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2002. – 456 s.
15. Obuhova L. F. Vozrastnaya psihologiya / L. F. Obuhova. – M. : Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 2001. – 360 s.
16. Obschaya psihodiagnostika / Pod red. A. A. Bodaleva, V. V. Stolina. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1987. – 304 s.
17. Prakticheskaya psihologiya obrazovaniya / Pod red. I. V. Dubrovinoi. – 4-e izd., pererab. i dop. – SPb. : Piter, 2004. – 592 s.
18. Sobieva G. A. Formirovanie navyikov samokontrolya u uchashchisya nachalnykh klassov na urokah russkogo yazyika / G. A. Sobieva // Voprosy psihologii. – 1964. – # 2. – S. 49-56.
19. Spivak L. M. Formuvannya «Ya-koncepciyi» molodshyh shkolyariv z trudnoshhamy u navchanni : dys. ... kand. psyhol. nauk: 19.00.07 / L. M. Spivak. – K., 1999. – 204 s.
20. Telegina E. D. Vidy uchebnykh deystviy i ih rol v razvitii tvorcheskogo myshleniya mladshih shkolnikov / E. D. Telegina, V. V. Gagay // Voprosy psihologii. – 1986. – # 1. – S. 47-53.
21. Chesnokova I. I. Problemy samosoznaniya v psihologii / I. I. Chesnokova. – M. : Nauka, 1977. – 44 s.
22. Elkonin D. B. Izbrannyye psihologicheskie trudy / D. B. Elkonin. – M. : Pedagogika, 1989. – 560 s.

В статье освещены научные исследования изучение феномена самоконтроля. Рассмотрены самоконтроль как черта личности, акт умственной деятельности, компонент учебной деятельности, средство саморегуляции деятельности и поведения, осознание и оценка субъектом собственных действий, психических процессов и состояний. Определено содержание понятия самоконтроля и его связь с саморегуляцией и адекватной самооценкой. Указано, что эталонами, на основе которых осуществляется самоконтроль поведения, являются: определенные правила, моральные нормы, словесные требования. Важное значение для осуществления самоконтроля поведения имеет использование внешних средств фиксации действий и поступков. Доказано, что в младшем школьном возрасте на основе моральных норм происходит активное становление регуляции ребенком собственного поведения. Выявлено, что у значительного количества учеников начальных классов с низкими учебными достижениями в учении самоконтроль в поведении не развивается. Представлены пути формирования самоконтроля: четкая формулировка правил поведения, установка на самоконтроль, наличие средств наглядной фиксации поступков.

Ключевые слова: младший школьный возраст, низкие учебные достижения в учении, самоконтроль, саморегуляция, самооценка.

The article highlights the research of the phenomenon of self-control. Self-control was considered as a personality trait, an act of intellectual activity, a component of training activities, means of self-regulation and behavior, understanding and evaluation of the subject's own actions, mental processes and states. The article defined self-concept and how it related with self-regulation and self-esteem. It is indicated that the standards on which the self-control and behavior basic are: some rules, moral norms, verbal demands. The use of external fixation of tools actions and deeds is important for the self-control of the behavior. It is proved that in the early school years is becoming an active child's regulation of their own behavior, which based on moral standards. It was found that self-control of behavior does not develop at the majority of pupils of primary school with low educational achievements in learning. Was presented the ways of the formation of self-control: precise formulation of the rules of conduct, setting the self-control, the availability of visual fixation behavior.

Key words: primary school age, low efficiency in learning, self-control, self-regulation, self-esteem.